

Instytucje i urzędy III Rzeszy dokonujące grabieży dóbr kultury na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939–1945

W czasie okupacji niemieckiej społeczeństwo polskie oraz konspiracyjne komórki Polskiego Państwa Podziemnego zajmujące się stratami kulturalnymi postrzegały grabież jako efekt działalności jednolitej maszyny¹. W rzeczywistości o polskie dzieła sztuki rywalizowało kilka urzędów i instytucji powołanych przez władze III Rzeszy do grabieży.

Na okupowanych ziemiach polskich funkcjonowały dwa modele instytucji przeprowadzających konfiskatę mienia. Pierwszy, który dominował na ziemiach wcielonych, wiązał się z podporządkowaniem grabieży centralnym władzom III Rzeszy. Drugi model konfiskaty mienia, charakterystyczny dla Generalnego Gubernatorstwa, polegał na powołaniu do tego celu instytucji podległych wyłącznie terenowej administracji okupacyjnej².

Instytucją III Rzeszy, która odegrała znaczącą rolę w grabieży, była wspólnota naukowo-badawcza „Dziedzictwo przodków” (Forschungs- und Lehrgemeinschaft „Das Ahnenerbe”). Działała ona pod bezpośrednim wpływem zwierzchnika niemieckiej policji Reichsführera SS Heinricha Himmlera. Mobilizacja licznego grona naukowców wokół Himmlera miała na celu m.in. sprawowanie kontroli nad instytucjami naukowo-badawczymi³. Z analizy źródeł dokonanej przez Andrzeja Mężyńskiego wynika, że „Das Ahnenerbe” zaczęło przygotowywać podstawowe spisy polskich instytucji kulturalnych i to nie wszystkich, lecz głównie muzeów posiadających zbiory prehistoryczne, dopiero po inwazji wojsk niemieckich na Polskę. W spisach przygotowanych dla „Das Ahnenerbe” przez niemieckich naukowców Petera Paulsena i Ernsta Petersena nie wymieniono żadnej biblioteki ani archiwum⁴.

4 września 1939 r. sekretarz generalny „Das Ahnenerbe” Wolfram Sievers skierował do Himmlera pismo, w którym pod pretekstem zabezpieczania dowodów odwiecznej germańskości tych ziem proponował grabież zbiorów w muzeach Bydgoszczy, Poznania, Gniezna, Torunia, Krakowa i Lwowa. Zgodnie z zadaniami „Das Ahnenerbe” wśród obiektów wyznaczonych do zajęcia w pierwszej kolejności znalazły się wykopaliska i zabytki prehistoryczne oraz dotycząca

¹ Na temat instytucji Polskiego Państwa Podziemnego zajmujących się problematyką strat kulturalnych i grabieży zob. P. Majewski, *Wojna i kultura. Instytucje kultury polskiej w okupacyjnych realiach Generalnego Gubernatorstwa 1939–1945*, Warszawa 2005; W. Grabowski, *Polska tajna administracja cywilna 1940–1945*, Warszawa 2003, s. 236–242; W. Kowalski, *Likwidacja skutków II wojny światowej w dziedzinie kultury*, Warszawa 1990.

² Cz. Łuczak, *Polska i Polacy w II wojnie światowej*, Poznań 1993, s. 204.

³ R. Fuks, S. Kania, *Grabież dzieł sztuki i niszczenie kultury polskiej [w:] Zbrodnie i sprawcy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, red. Cz. Pilichowski, Warszawa 1980, s. 683.

⁴ A. Mężyński, *Kommando Paulsen. Październik–grudzień 1939*, Warszawa 1994, s. 15 (to samo w: A. Mężyński, *Kommando Paulsen. Organisierter Raub polnischer Kulturgüter während des Zweiten Weltkrieges*, Dittrich-Verlag 2000).

ich dokumentacja naukowa, gdyż miały one stanowić materialne dowody na germańskość ziem polskich⁵.

Lista zabytków wchodzących w zakres zainteresowania „Das Ahnenerbe” została sformułowana 10 września 1939 r. Wówczas to Sievers przesłał do Himmlera obszerny memoriał w sprawie „przedsięwzięć ochronnych dla zabytków kulturalno-historycznych w Polsce”, w którym za konieczne uznał przejście kontroli nad takimi zabytkami w Polsce, jak: „wykopaliska, warowne zamki, kościoły, urzędnicy miejskie, muzea, zbiory, galerie i archiwa, ważne dokumenty przeciwko »teorii Praslówian« i polskiej propagandzie kulturalnej w służbie panslawizmu”. Himmler jako przewodniczący „Das Ahnenerbe” zatwierdził plan 25 września 1939 r.⁶ Stosunkowo szybko Sievers otrzymał (sporządzone z datą 18 września 1939 r.) zestawienie muzeów, pałaców, archiwów i innych instytucji kulturalnych w Polsce wraz z wykazem kierujących nimi osób⁷.

Akcję „zabezpieczania” powierzono profesorowi prehistorii na uniwersytecie berlińskim, SS-Untersturmführerowi Peterowi Paulsenowi, który przed wojną kilkakrotnie zwiedzał muzea w Polsce. Był on kompetentnym kandydatem na stanowisko dowódcy przyszłego oddziału, powołanego z inicjatywy „Das Ahnenerbe”⁸.

Institucje i urzędy zajmujące się grabieżą dóbr kultury w Generalnym Gubernatorstwie

Kommando Paulsen

23 września 1939 r. decyzją Himmlera utworzono oddział operacyjny prof. Petera Paulsena (Einsatzkommando Paulsen). Został on podporządkowany szefowi Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy (Reichssicherheitshauptamt, RSHA), Reinhardowi Heydrichowi. Członkowie oddziału otrzymywali pensje i diety od RSHA, a podczas wyjazdów do Polski znajdowali oparcie w grupach operacyjnych (Einsatzgruppen) działających przy poszczególnych armiach jako jednostki podporządkowane dowództwu tych armii, ale według instrukcji RSHA⁹.

Pierwszą, zakończoną połowicznym sukcesem akcją Paulsen przeprowadził w Krakowie w październiku 1939 r. Jego zamiar przeprowadzania na tym terenie grabieży pokrzyżował Kajetan (Kai) Mühlmann, historyk sztuki z Wiednia, który 9 października 1939 r. otrzymał pełnomocnictwo do „zabezpieczenia” dzieł sztuki w Polsce od Hermanna Göringa. W efekcie w Krakowie działały dwie konkurujące ze sobą grupy specjalistów od grabieży. Mühlmann miał „spisywać i zabezpieczać” dzieła sztuki, natomiast Paulsen otrzymał wyraźne instrukcje o wywożeniu dzieł sztuki do Rzeszy. Po negocjacjach Mühlmanna i Paulsena (dzięki pośrednictwu Heydricha) zdecydowano, że zdemontowaniem ołtarza Wita Stwosza i wywiezieniem go do Berlina zajmie się grupa Paulsena¹⁰. Stamtąd ołtarz został przewieziony do Norymbergi¹¹. Podczas wykonywania

⁵ R. Fuks, *Działalność „Das Ahnenerbe” w zakresie grabieży dzieł polskiej kultury narodowej* [w:] *Zbrodnie i sprawy...*, s. 693; A. Mężyiński, *Kommando Paulsen...*, s. 10.

⁶ A. Mężyiński, *Kommando Paulsen...*, s. 11, 34–35, 40–41, Dok. 2; R. Fuks, *Działalność...*, s. 696.

⁷ A. Mężyiński, *Kommando Paulsen...*, s. 11, 36–40; R. Fuks, *Działalność...*, s. 695.

⁸ A. Mężyiński, *Kommando Paulsen...*, s. 10; List W. Sievers do H. Himmlera, Berlin 4 IX 1939 [w:] *ibidem*, s. 33. Według Andrzeja Mężyińskiego nie ma dokładnych wiadomości o Peterze Paulsenie. Z przejrzanej przez niego dokumentacji niemieckiej wynika, że prawdopodobnie należał do kadry młodych naukowców, członków NSDAP i SS, którymi Hitler obsadzał wakujące miejsca na katedrach uniwersyteckich. Po zakończeniu swojej działalności Paulsen osiadł w Rostoku i nie brał już udziału w podobnych akcjach, dlatego niewiele wiadomo o jego dalszych losach.

⁹ *Ibidem*, s. 12.

¹⁰ R. Fuks, *Działalność...*, s. 698; A. Mężyiński, *Kommando Paulsen...*, s. 16. Ołtarz został złożony 14 X 1939 r. w Banku Państwowym w Berlinie.

¹¹ R. Fuks, *Działalność...*, s. 698.

tego zadania Paulsen dokonał również przeglądu innych zbiorów sztuki i muzeów, prawdopodobnie pojawił się także w Warszawie. Zarekwirował ponadto dokumentację dotyczącą zbiorów sztuki w Krakowie¹².

28 października 1939 r. na konferencji w Krakowie dokonano podziału stref wpływów, jeśli chodzi o grabież dóbr kultury na okupowanych ziemiach polskich. W spotkaniu wzięli udział: Sievers, Paulsen, prof. Eduard Tratz, Mühlmann, Deisel, Bruno Müller, Richard Albrecht¹³.

Pomimo wysiłków Himmlera nie udało się podporządkować całości akcji grabieży dóbr kulturalnych w GG organizacji „Das Ahnenerbe”. Dzieł sztuki nie odsyłano natychmiast do Rzeszy, lecz początkowo gromadzono je w Krakowie, gdzie miały być zbadane przez sztab współpracowników. Mühlmann nie wyrażał natomiast sprzeciwu wobec wywożenia przez „Das Ahnenerbe” szczególnie interesujących obiektów prehistorycznych. Na wniosek Paulsena postanowiono, że starożytności z Warszawy i Polski centralnej wraz z należącym do nich piśmiennictwem trafią do Poznania, a podobne zbiory z Krakowa – do Wrocławia¹⁴.

Kolejnym posunięciem było zakwaterowanie w Warszawie piętnastu członków specjalnego zespołu do spraw „zabezpieczania” wartości naukowych i artystycznych (Einsatzkommando zur Sicherung der Werte wissenschaftlicher und künstlerischer Art). W zespole znaleźli się m.in. czołowi przedstawiciele „Das Ahnenerbe”: Wolfram Sievers, prof. Heinrich Harmjanz, prof. Eduard Tratz, prof. Ernst Petersen, prof. Peter Paulsen, prof. Hans Schleif, dr Günter Thaeingen¹⁵.

Według Mężynskiego Kommando Paulsen odegrało rolę pomocniczą w stosunku do komisji Mühlmanna przy zabezpieczeniu, wyborze i wywózce warszawskich zbiorów. Wywożono je nie do Berlina, lecz do Krakowa. Pracownicy Kommando próbowali wynegocjować wywóz do Berlina niektórych eksponatów z Muzeum Narodowego (obiekty żydowskie i masonskie) do prywatnych zbiorów Himmlera w Wawelsburgu. Propozycja ta została jednak odrzucona w związku z wydanym 22 listopada 1939 r. w imieniu Hansa Franka zarządzeniem zabraniającym wywozu dóbr sztuki i kultury poza GG. Wszystkie obiekty sztuki miały być zwożone do Krakowa¹⁶. Ponieważ rozporządzenia Franka wstrzymały wywóz obiektów do Rzeszy (z wyjątkiem zbiorów bibliotecznych i prehistorycznych), działalność Kommando Paulsen w Warszawie mijała się z celem. 30 listopada 1939 r. oddział wyjechał do Berlina, kończąc w ten sposób swoją misję¹⁷.

Jak widać, proces grabieży mienia w GG był wynikiem rywalizacji o strefę wpływów między Reichsführerem SS Heinrichem Himmlerem a generalnym gubernatorem Hansem Frankiem¹⁸. Podejmowane przez Himmlera próby ekspansji w zakresie podporządkowania sobie grabieży również w GG zostały w znacznym stopniu zahamowane przez Franka.

Warto dodać, że Hans Frank był jednym z niewielu dygnitarzy hitlerowskich zaprzyjaźnionych z Hermannem Göringiem. Göring akceptował całkowicie politykę ekonomiczną Franka na zarządzanym przez niego obszarze¹⁹. W celu podporządkowania sobie akcji konfiskaty

¹² A. Mężynski, *Kommando Paulsen...*, s. 16. W notatce służbowej z 14 X 1939 r. Sievers zapisał: „Dzięki zabezpieczeniu kartotek i katalogów wszystkich muzeów i zbiorów w Krakowie Paulsen ma kontrolę nad materiałem” (AIPN, AGKBZpNP, DC 921, Notatka służbowa Wolframa Sieversa, 14 X 1939 r., k. 1).

¹³ R. Fuks, *Działalność...*, s. 698; M. Rutowska, *Straty osobowe i materialne kultury w Wielkopolsce w latach II wojny światowej*, Warszawa–Poznań 1984, s. 17; A. Mężynski, *Kommando Paulsen...*, s. 18.

¹⁴ M. Rutowska, *Straty osobowe i materialne...*, s. 17; A. Mężynski, *Kommando Paulsen...*, s. 18.

¹⁵ R. Fuks, *Działalność...*, s. 696–697.

¹⁶ A. Mężynski, *Kommando Paulsen...*, s. 21.

¹⁷ *Ibidem*. Na prośbę Mühlmanna Paulsen i Diesel od 4 do 16 XII 1939 r. przebywali w Warszawie, by dokończyć prace. Dokonali wówczas „zabezpieczenia” zbiorów kilku warszawskich bibliotek oraz Muzeum Narodowego i Muzeum Wojska Polskiego.

¹⁸ Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, t. 1, Warszawa 1970, s. 528–529.

¹⁹ Cz. Łuczak, *Hermann Göring*, Poznań 1994, s. 85.

mienia i dóbr kultury Frank wydał kilka zarządzeń. Pierwszym było „Rozporządzenie o konfiskacie majątku byłego państwa polskiego na obszarze Generalnego Gubernatorstwa” z 15 listopada 1939 r. Według tego dokumentu akcją konfiskaty mienia miał kierować Urząd Powierniczy dla Generalnego Gubernatorstwa przy Urzędzie Generalnego Gubernatora²⁰. Kwestię dóbr kultury podjęto następnie w „Rozporządzeniu o konfiskacie dzieł sztuki w Generalnym Gubernatorstwie” z 16 grudnia 1939 r. oraz postanowieniu wykonawczym z 15 stycznia 1940 r. Zgodnie z nimi konfiskatą objęto również kolekcje prywatne oraz większość kościelnych pochodzących sprzed roku 1850 (z wyjątkiem przedmiotów niezbędnych do codziennych czynności liturgicznych)²¹.

Konfiskaty przeprowadzał powołany 16 grudnia 1939 r. przez gubernatora Franka Urząd Specjalnego Pełnomocnika do Rejestracji i Zabezpieczenia Dzieł Sztuki i Zabytków Kultury w GG (Der Sonderbeauftragte für die Erfassung und Sicherung der Kunst- und Kulturschätze im Generalgouvernement) z siedzibą w Krakowie²². Zarządzenie wydane przez Franka sankcjonowało trwającą od początku okupacji grabież dóbr kultury. Specjalnym pełnomocnikiem został wspomniany już dr Mühlmann, który od 9 października 1939 r. piastował podobne stanowisko jako pełnomocnik Hermanna Göringa²³. Powołanie urzędu specjalnego pełnomocnika miało ukrócić działalność specjalnych komand, wojska i innych instytucji operujących w GG. Jednak w praktyce nie do końca się to udało²⁴.

Konfiskata przeprowadzona przez Mühlmanna obejmowała przedmioty o znaczeniu artystycznym, kulturalno-historycznym i historycznym, pochodzące sprzed 1850 r. Na mocy zarządzenia Franka z 16 grudnia 1939 r. obowiązkowemu zgłoszeniu podlegały dzieła sztuki malarzkiej, plastyki, przemysłu artystycznego (meble, porcelana, szkło, przedmioty złote i srebrne, gobeliny, hafty, koronki), rysunki ręczne, miedzioryty, drzeworyty, rzadkie rękopisy, rękopisy muzyczne, autografy, miniatury, druki, oprawy, broń, zbroje, monety, medale, sygnety i inne przedmioty artystyczne. Konfiskatą objęto zbiory państwowe, kościelne i prywatne. W celu sprawnego przeprowadzenia grabieży Mühlmann utworzył dwie podlegające mu grupy, których teren działania rozdzielał 51. równoleżnik: południową w składzie: Gustaw Barthel, Werner Küdlich, Erich Meyer, Günter Ott, Rudolf Prichoda oraz północną w składzie: Józef Mühlmann jako kierownik, Antoni Krauss i Karol Pollhammer. Rekwirowane dobra kultury umieszczano w warszawskim Muzeum Narodowym lub w gmachu Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie²⁵.

Grabież dóbr kultury na ziemiach wcielonych do III Rzeszy

Planowana grabież mienia wymagała utworzenia instytucji, które miały ją sprawnie przeprowadzić, a następnie zarządzać skonfiskowanymi dobrami. Na terenach zaanektowanych władze

²⁰ *Walka o dobra kultury. Warszawa 1939–1945*, red. S. Lorentz, t. 2, Warszawa 1970, Dok. 6, Rozporządzenie o konfiskacie majątku byłego państwa polskiego na obszarze Generalnego Gubernatorstwa, Kraków, 15 XI 1939 r., s. 411–412.

²¹ *Ibidem*, Dok. 10, Rozporządzenie o konfiskacie dzieł sztuki w Generalnym Gubernatorstwie, Kraków 16 XII 1939, s. 416–418; Dok. 11, Pierwsze postanowienie wykonawcze do rozporządzenia z 16 XII 1939 r. o konfiskacie dzieł sztuki w Generalnym Gubernatorstwie, Kraków 15 I 1940 r., s. 418–419.

²² „Dziennik rozporządzeń generalnego gubernatora dla okupowanych ziem polskich”, grudzień 1939 r., s. 109–110; R. Fuks, S. Kania, *Grabież dzieł sztuki...*, s. 684.

²³ E. Kobierska-Motas, *Działalność specjalnego pełnomocnika do spraw zabezpieczenia dzieł sztuki i zabytków kultury w GG* [w:] *Zbrodnie i sprawcy...*, s. 714. Göring jako pełnomocnik Planu Czteroletniego i przewodniczący Komisji ds. Obrony III Rzeszy mianował Mühlmanna specjalnym pełnomocnikiem do konfiskaty dzieł sztuki w GG (R. Fuks, *Działalność...*, s. 698).

²⁴ E. Kobierska-Motas, *Działalność specjalnego pełnomocnika...*, s. 716.

²⁵ *Ibidem*.

III Rzeszy zapewniły sobie pełną dyspozycję całym mieniem polskim, zarówno państwowym, jak i prywatnym²⁶.

Göring jako pełnomocnik Planu Czteroletniego i przewodniczący Komisji ds. Obrony III Rzeszy (Der Beauftragte für Vierjahresplan und Vorsitzender des Reichsverteidigungsausschusses) 19 października 1939 r. powołał Główny Urząd Powierniczy Wschód (Haupttreuhandstelle Ost, HTO). Kierował nim dr Max Winkler, który z ramienia HTO organizował grabież mienia polskiego należącego zarówno do państwa, instytucji samorządowych, organizacji społecznych, jak i do poszczególnych obywateli. Swoim zasięgiem HTO obejmował „starą Rzeszę” oraz polskie ziemie wcielone do Niemiec (wraz z obszarem dawnego Wolnego Miasta Gdańska). Placówki HTO istniały w każdej prowincji ziem wcielonych do III Rzeszy, a zatem w Poznaniu, Gdańsku, Katowicach i Ciechanowie, a po ataku na ZSRR także i w Białymstoku. Główny Urząd Powierniczy zajmował się przeprowadzaniem konfiskaty mienia, zarządzaniem zajęтым mieniem oraz przenoszeniem własności polskiej na obywateli niemieckich, a także zatwierdzaniem istniejących zarządców komisarycznych. Zatwierdzał również pod względem formalnym dzikie konfiskaty polskiego mienia przeprowadzone wcześniej przez rozmaite czynniki niemieckie²⁷. Jednak Göring koncentrował swoje działania przede wszystkim na dużych obiektach przemysłowych położonych na ziemiach wcielonych, gdyż najbardziej interesowały go zakłady ważne dla zmilitaryzowanej gospodarki Rzeszy. Stopniowo wpływ Göringa na HTO słabł i w 1944 r. nie był on już zainteresowany podporządkowaniem sobie tej instytucji²⁸.

Podporządkowanie HTO Göringowi wywołało spore niezadowolenie Heinricha Himmlera, który jako Komisarz Rzeszy ds. Umacniania Niemczyzny (Reichskommissar für die Festigung des deutschen Volkstums, RKFdV) zamierzał sprawować nadzór również nad procederem grabieży²⁹. Himmler od początku okupacji odgrywał istotną rolę w grabieży polskiego mienia na terenach okupowanych przez III Rzeszę. W istocie w procederze grabieży polskiego mienia właściwe kierownictwo akcją wywłaszczania przeszło w ręce urzędów SS, co spowodowało chaos kompetencyjny.

Pod pretekstem przyspieszenia germanizacji ziem wcielonych do Rzeszy Himmler uzyskał zgodę Adolfa Hitlera na przejęcie akcji przeprowadzania konfiskat przedsiębiorstw rolnych, usytuowanych na wsi cegielni itp.³⁰ Zarządzenia Himmlera krzyżowały się zatem z zarządzeniami Göringa³¹. W rzeczywistości bowiem urząd HTO ściśle współpracował z SS i policją, posługując się ich organami przy zajmowaniu mienia polskiego i żydowskiego. Ponadto obsada personalna zarządców komisarycznych musiała być uzgadniana z Himmlerem i podległymi mu placówkami³².

²⁶ *Ibidem*. Chodzi tu o rozporządzenie pełnomocnika Planu Czteroletniego z 15 I 1940 r. o zabezpieczeniu majątku byłego państwa polskiego.

²⁷ Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, s. 517; Cz. Łuczak, *Polska i Polacy...*, s. 202; R. Fuks, *Działalność...*, s. 699; Cz. Łuczak, *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939–1945)*, Poznań 1996, s. 93–94.

²⁸ Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, s. 517.

²⁹ Cz. Łuczak, *Polska i Polacy...*, s. 203; *idem*, *Pod niemieckim jarzmem...*, s. 53. Nominację na to stanowisko Himmler otrzymał 7 X 1939 r. Z tytułu jego pełnienia Himmler ponosił odpowiedzialność za realizację wysiedleń oraz wszystkich pozostałych założeń hitlerowskiej polityki ludnościowej w Rzeszy i w okupowanych przez nią krajach. Terenowymi organami wykonawczymi Himmlera w tej dziedzinie byli pełnomocnicy komisarza Rzeszy do spraw umacniania niemczyzny. Funkcję tę zawsze pełnili rezydujący na poszczególnych obszarach wyżsi dowódcy SS i policji.

³⁰ *Idem*, *Polska i Polacy...*, s. 203.

³¹ AIPN, GKBZHWP, Bd 206, Delegat Polskiej Misji Wojskowej przy Sojuszniczej Radzie Kontroli w Berlinie do spraw mienia polskiego w Niemczech, Haupttreuhandstelle Ost, Bad Salzuffen 19 II 1947, s. 45.

³² Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, s. 517. Według Madajczyka HTO przekazywał zajętą własność głównie spółce Deutsche Umsiedlungstreuhandgesellschaft, która podlegała Urzędowi Sztabowemu RKFdV, a zatem

Himmler, który piastował funkcję Reichsführera SS oraz przewodniczącego „Das Ahnenerbe”, zapewnił sobie pełny nadzór nad realizacją programu grabieży na ziemiach wcielonych do Rzeszy. 10 września 1939 r., niemal w miesiąc po powołaniu HTO przez Göringa, jego kierownik Max Winkler zawarł z Himmlerem porozumienie o współpracy³³. Na tej podstawie Himmler oddelegował do HTO swojego przedstawiciela. A zatem przy HTO powołano stanowisko Generalnego Referenta Urzędu Komisarza Rzeszy ds. Umacniania Niemczyzny przy Głównym Urzędzie Powierniczym Wschód (Generalreferent für die Festigung deutschen Volkstums in der HTO) i był nim protegowany Himmlera ze wspomnianej na początku organizacji „Das Ahnenerbe” Bruno Galke. Został on zastępcą Winklera i w rzeczywistości był pierwszoplanową postacią w HTO³⁴.

1 grudnia 1939 r. na podstawie porozumienia między Winklerem a Himmlerem przy HTO utworzono urząd Generalnego Powiernika ds. Zabezpieczenia Niemieckich Dóbr Kulturalnych na Ziemiach Wcielonych (Generaltreuhändler für die Sicherstellung deutsches Kulturgutes in den eingegliederten Ostgebieten)³⁵. Na to stanowisko Winkler powołał współpracownika „Das Ahnenerbe” (pełniącego funkcję naczelnika Wydziału Badania Folkloru i Ludoznawstwa w tej organizacji)³⁶, profesora uniwersytetu we Frankfurcie nad Menem, Heinricha Harmjanza. Pełnił on jednocześnie funkcję komisarycznego zarządcy skonfiskowanych dzieł sztuki. Jego zastępcą został mianowany będący dyrektorem „Das Ahnenerbe” SS-Sturmbannführer Wolfram Sievers³⁷. W ten sposób organizacja „Das Ahnenerbe” przejęła na początku okupacji niemal pełną kontrolę nad grabieżą dzieł sztuki na ziemiach wcielonych³⁸. Natomiast funkcję głównego referenta (Sachbearbeiter des Generaltreuhänders) powierzono SS-Obersturmführerowi dr. Alfredowi Krautowi. Dla uzupełnienia obrazu powiązania obu instytucji należy dodać, że siedziba urzędu Generalnego Powiernika mieściła się w gmachu i biurach należących do „Das Ahnenerbe”³⁹.

Funkcjonariusze „Das Ahnenerbe” znaleźli się zatem na kierowniczych szczeblach urzędów konfiskujących dobra kultury działających na ziemiach wcielonych do III Rzeszy. Natomiast znacznie utrudnione i storpedowane przez Franka zostało podporządkowanie przez „Das Ahnenerbe” grabieży dóbr kultury na terenie GG.

Wspomniany Kraut był funkcjonariuszem „Das Ahnenerbe”, zajmował się administrowaniem składnicami skonfiskowanych w Polsce dzieł⁴⁰. Kraut i Galke ściśle ze sobą współpracowali w przeprowadzaniu grabieży dóbr kultury⁴¹. Kraut poszukiwał również dzieł sztuki wywiezionych przez prawowitych polskich i żydowskich właścicieli do GG i dążył do ich przejęcia⁴². Podejmował również interwencje w sprawie konfiskat dzieł sztuki przeprowadzonych przez

Himmlerowi. Spółka ta przenosiła na przesiedleńców prawo do zgospodarowania. Właścicielem pozostawała faktycznie Rzesza, którą reprezentowały organy SS i Urząd Planu Czteroletniego.

³³ R. Fuks, *Działalność...*, s. 700.

³⁴ *Ibidem*, s. 700.

³⁵ *Ibidem*, s. 701–702; N. Szuman, *Grabież dóbr kultury polskiej w ramach działalności generalnego powiernika dla zabezpieczenia niemieckich dóbr kultury na wschodnich ziemiach przyłączonych*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu” 1948, nr 4, s. 177.

³⁶ *Ibidem*, s. 179.

³⁷ Wyrokiem z 19 VIII 1947 r. Trybunał Amerykański w Norymberdze skazał Wolframa Sieversa na karę śmierci (N. Szuman, *Grabież dóbr kultury...*, s. 179).

³⁸ R. Fuks, *Działalność...*, s. 701–702; M. Rutowska, *Straty osobowe i materialne...*, s. 19.

³⁹ N. Szuman, *Grabież dóbr kultury...*, s. 179.

⁴⁰ R. Fuks, *Działalność...*, s. 703; M. Rutowska, *Straty osobowe i materialne...*, s. 19.

⁴¹ R. Fuks, *Działalność...*, s. 704.

⁴² AIPN, GKBZpNP, Kolekcja fotokopii „X”, 16xI/DC 94, Pismo Krauta do Generalnego Gubernatora w Warszawie, Berlin, 7 X 1940 r.

osoby jego zdaniem do tego nieuprawnione – mianowicie namiestnika Kraju Warty Arthura Greisera (zagarnął pałace w Lubostroniu w pow. szubińskim i w Czerniejewie w pow. gnieźnieńskim, a także pięć kielichów z katedry w Pelplinie) oraz w sprawie namiestnika okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie Alberta Forstera (przejął do Gdańska przedmioty skonfiskowane z Bydgoszczy)⁴³.

Aby sprawnie nadzorować konfiskatę, przy oddziałach HTO w Katowicach, Poznaniu, Gdańsku i Łodzi utworzono placówki Generalnego Powiernika. Operujące w terenie zespoły podległe Generalnemu Powiernikowi plądrowały poszczególne instytucje kulturalne⁴⁴. Do zespołu fachowców wchodzących w skład tzw. Einsatzkommandos des Generaltreuhänders patrolującego polskie muzea, kościoły, zbiory publiczne i prywatne oraz mieszkania weszli: SS-Untersturmführer J.W. Dettenberg, SS-Untersturmführer J. Loehausen, dr Josef Schlessler, adwokat, SS-Obersturmführer dr Günther Thaeringen, zastępca kierownika poznańskiej filii Generalnego Powiernika prof. Ernsta Petersena i zarazem komisaryczny kustosz Muzeum Prehistorycznego w Poznaniu⁴⁵.

Rywalizacja Himmlera i Franka

Wyrazem dążenia Himmlera do podporządkowania podległym mu instytucjom grabieży dóbr kultury na okupowanych ziemiach polskich było zarządzenie z 16 grudnia 1939 r. dotyczące postępowania przy konfiskacie dzieł sztuki, archiwów, dokumentów, zbiorów itp. Do przedmiotów podlegających konfiskacie zaliczono: „przedmioty pochodzenia historycznego i prehistorycznego, akta, książki, dokumenty, które mają znaczenie dla badania dziejów cywilizacji i życia publicznego, a w szczególności dla kwestii niemieckiego udziału w historycznym, kulturalnym i gospodarczym rozwoju kraju [...]. Przedmioty wartości artystycznej lub kulturalno-historycznej, jak: obrazy, rzeźby, meble, dywany, kryształ, książki itp. Obiekty, urządzenia wnętrz i przedmioty ozdobne z metali szlachetnych”⁴⁶.

W zarządzeniu Himmler usiłował rozszerzyć zasięg swoich uprawnień na tereny GG pod pretekstem „umacniania niemczyzny”. Innym istotnym punktem tego rozporządzenia było przekazanie kontroli nad skonfiskowanymi cennymi obiektami organizacji „Das Ahnenerbe” (konkretnie pełnomocnikowi przewodniczącego prof. dr. Heinrichowi Harmjanzowi oraz jego zastępcy SS Sturmbannführerowi Wolframowi Sieversowi)⁴⁷. Zarządzenie zostało skierowane do wszystkich placówek policji państwowej w Rzeszy i na ziemiach przyłączonych do Rzeszy oraz komendantów policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa w Krakowie, Radomiu, Lublinie i Warszawie. Do wiadomości otrzymali je także gubernatorzy oraz dowódcy SS i policji wszystkich dystryktów w GG⁴⁸.

Rywalizacja Himmlera i Franka zaostrzała się. Frank starał się torpedować dotychczasową praktykę władz SS i policji w dziedzinie konfiskat. W dystryktach polecił utworzyć ekspozytury urzędu powierniczego i odbierać cenniejsze mienie przejęte przez SS. Ponadto Frank nie uznał obowiązującego w GG zarządzenia HTO w sprawie konfiskaty dzieł sztuki i wydał własne, przekreślające uprawnienia placówek SS. Zbiory państwowe, kościelne i prywatne miały ulec

⁴³ AIPN, GKBZpNP, Kolekcja fotokopii „X”, 16xI/DC 51, Pismo Krauta do Galkego (Główny Urząd Powierniczy Wschód), Berlin, 14 X 1940 r.

⁴⁴ R. Fuks, *Działalność...*, s. 704; M; Rutowska, *Straty osobowe i materialne...*, s. 19.

⁴⁵ N. Szuman, *Grabież dóbr kultury...*, s. 179.

⁴⁶ *Walka o dobra kultury...*, t. 2, Dok. 9, Z zarządzenia H. Himmlera o konfiskacie dóbr kulturalnych na terenach przyłączonych do Rzeszy i GG, Berlin, 16 XII 1939, s. 414–415.

⁴⁷ *Walka o dobra kultury...*, t. 2, s. 414–416.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 416; R. Fuks, *Działalność...*, s. 702; N. Szuman, *Grabież dóbr kultury...*, s. 179.

konfiskacie na rzecz GG. Z rywalizacji o polskie mienie na ogół zwycięsko wychodził Frank, niemniej Himmler nie zgadzał się na zwrot wcześniej skonfiskowanych obiektów⁴⁹.

Mimo przyhamowania zamiarów Himmlera przez gubernatora Franka współpracownik „Das Ahnenerbe” SS-Obersturmführer prof. Eduard Tratz (dyrektor muzeum przyrodniczego w Salzburgu) zdołał wywieźć do Rzeszy (gdzie znalazły się pod kontrolą „Das Ahnenerbe”) zbiory, m.in. z Państwowego Muzeum w Łazienkach. Lista przedmiotów zrabowanych przez niego w grudniu 1939 r. zawiera kilkaset pozycji⁵⁰.

Muzeum w Linzu

Wyborem obiektów najwyższej klasy przeznaczonych dla Adolfa Hitlera zajmował się dr Hans Posse. Hitler zastrzegł sobie prawo dysponowania przedmiotami pochodzącymi z grabieży okupowanych terenów. Na pełnomocnika tej akcji wyznaczył dr. Possego, od 1910 r. dyrektora galerii malarstwa w Dreźnie⁵¹. Został on mianowany przez Hitlera dyrektorem muzeum w Linzu, które miało być największym muzeum na świecie. We wszystkich okupowanych krajach Europy: w Holandii, Czechosłowacji, we Włoszech i Francji, poszukiwał najcenniejszych obiektów do kolekcji w Linzu. Gdy Posse zmarł 7 grudnia 1942 r., zastąpił go Hermann Voss (1884–1969)⁵². Rozmach przedsięwzięcia był ogromny – przez cały okres powstawania muzeum obaj dyrektorzy wydali 100 mln marek i zdobyli 8 tys. obrazów (dla porównania obecnie National Gallery w Waszyngtonie ma ich 3 tys., a Rijksmuseum w Amsterdamie – 5 tys.)⁵³. Posse niestrudzenie zdobywał obiekty dla muzeum w Linzu, co sprawiło, że cieszył się szacunkiem Hitlera, który akceptował również jego sugestie i decyzje odnośnie do doboru dzieł sztuki⁵⁴.

Posse w pierwszej kolejności w grudniu 1939 r. spenetrował zbiory warszawskie. Kolejną wizytację planował po lutym 1940 r. Dysponował prawem pierwszeństwa, co pozwoliło mu na wybranie najcenniejszych dzieł sztuki dla muzeum w Linzu. Przy okazji również zabiegał o wywiezienie do Drezna ocalałych części urządzeń Zamku Królewskiego w Warszawie⁵⁵. Niemcy sfotografowali wszystkie znaczniejsze obiekty. Umieszczone w specjalnym albumie miały zostać przedłożone Hitlerowi przez gubernatora Franka. Posse przejrzał zbiory prywatne, publiczne i kościelne w Krakowie i Warszawie. Warto przytoczyć fragment sporządzonego sprawozdania na temat przeprowadzonych prac: „Potwierdza się, że oprócz znanych nam już w Niemczech dzieł sztuki pierwszej jakości (np. ołtarz Wita Stwosza i obrazy na drzewie Hansa Kulmbacha z kościoła Mariackiego w Krakowie, obrazy Rafaela, Leonarda da Vinci i Rembrandta ze zbiorów Czartoryskich oraz kilka dzieł z Muzeum Narodowego w Warszawie) nie ma tu zbyt wiele, co by wzbogaciło niemieckie zasoby wielkiej sztuki (malarstwo i plastyka). Bogatsze i bardziej wielostronne są polskie zbiory artystycznego rzemiosła: kute w złocie i srebrze przedmioty (w przeważnej części pochodzenia niemieckiego, głównie z krakowskiego kościoła Mariackiego i katedry wawelskiej), gobeliny, broń, porcelana, meble, brązy, monety, drogocenne pergaminowe rękopisy, książki itd. Polska działalność kolekcjonerska skupia się bowiem – prócz małej wartościowej sztuki narodowej, zwłaszcza wieku XIX, głównie na tych dziedzinach [...]. Ale

⁴⁹ Cz. Madajczyk, *Polityka III Rzeszy...*, s. 529.

⁵⁰ R. Fuks, *Działalność...*, s. 706.

⁵¹ E. Kobierska-Motas, *Działalność specjalnego pełnomocnika...*, s. 717.

⁵² AIPN, GKBZHWP, Polska Misja Wojskowa Biuro Zbrodni Wojennych, 99, Prof. dr Hans Posse, k. 256; J. Petropoulos, *The Faustian Bargain. The Art World in Nazi Germany*, London 2000, s. 52; C. Skuza, *Wojenne i powojenne losy polskich skarbów narodowych*, Toruń 1994, s. 64.

⁵³ J. Petropoulos, *The Faustian Bargain...*, s. 52; B. Drewniak, *Kultura w cieniu swastyki*, Poznań 1969, s. 162.

⁵⁴ J. Petropoulos, *The Faustian Bargain...*, s. 52–55.

⁵⁵ *Walka o dobra kultury...*, t. 2, s. 400.

już teraz chciałbym zaproponować zarezerwowanie trzech najważniejszych obrazów z Muzeum Czartoryskich: Rafaela, Leonarda i Rembrandta, znajdujących się obecnie w Kaiser-Friedrich-Museum w Berlinie, dla muzeum Führera w Linzu”⁵⁶.

W maju 1943 r. Hitler zarządził, że wymienione obrazy da Vinci, Rafaela i Rembrandta należy oddać Kaiser-Friedrich-Museum w Berlinie. Jednocześnie zdecydował, że krakowski ołtarz mariacki należy przekazać miastu Norymberdze⁵⁷. O niektóre z najcenniejszych obiektów wywiezionych do Berlina upomniał się Hans Frank na początku 1943 r., toteż część z nich odesłano do Krakowa⁵⁸. Hitler niemalże do końca wojny był zainteresowany osobistym podejmowaniem decyzji przy przeznaczaniu dzieł sztuki do niemieckich muzeów (Nowa Galeria w Linzu, Muzeum Broni w Linzu, Gabinet Muzyczny w Linzu oraz inne galerie publiczne). Rzeczoznawcami Hitlera zostali ustanowieni: prof. dr Voss (obrazy i sztuki piękne), prof. dr Leopold Ruprecht (broń o wartości artystycznej), dr Fritz Dworschak (monety i medale) oraz dr Friedrich Wolfhardt (książki i piśmiennictwo)⁵⁹.

Instytucje III Rzeszy zajmujące się grabieżą dóbr kultury na Kresach po 22 czerwea 1941 roku

Z chwilą zaatakowania ZSRR przez III Rzeszę w 1941 r. Kai Mühlmann podjął poszukiwania dzieł sztuki na terenach zajętych przez Wehrmacht. We Lwowie poszukiwał wraz z dr. Wernerem Küdlichem⁶⁰ rysunków Albrechta Dürera ze zbiorów Lubomirskich, które po odnalezieniu w lipcu 1941 r. zostały następnie przekazane za pośrednictwem Göringa Hitlerowi i znalazły się w jego kwatrze głównej⁶¹. Zajęto też Muzeum Baworowskich we Lwowie⁶². Grabież dóbr kultury na Kresach Wschodnich II RP przeprowadzał również tzw. sztab Rosenberga, który podlegał ministrowi ds. okupowanych obszarów wschodnich Alfredowi Rosenbergowi⁶³. Został on powołany zarządzeniem Hitlera z 1 marca 1942 r. jako Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg für die besetzten Gebiete (Sztab Specjalny Reichsleitiera Rosenberga dla Obszarów Zajętych). W istocie jednak zadanie sztabu polegało na konfiskacie dzieł sztuki oraz innych przedmiotów należących do Żydów⁶⁴.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 412–414.

⁵⁷ AIPN, GKBZNwP, Bd 47, t. 2, Pismo Hermanna Göringa do dr. Mühlmanna w Berlinie, 29 V 1943 r., k. 185–187.

⁵⁸ K. Ajewski, T. Zadrozny, *Straty muzeów i kolekcji artystycznych Warszawy w latach 1939–1945* [w:] *Straty Warszawy 1939–1945. Raport*, red. W. Fałkowski, Warszawa 2005, s. 571.

⁵⁹ Pismo M. Bormana (*Der Sekretär des Führers*) do H. Himmlera (*Reichsführer-SS*), Główna Kwatera Führera, 31 XII 1944 r., Dok. 38 [w:] N. Szuman, *Grabież dóbr kultury...*, s. 223–224.

⁶⁰ Dyrektor Museum Reichsgau Troppau w Opawie (D. Matelski, *Grabież i restytucja polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych*, Kraków 2006, t. 2, s. 1194).

⁶¹ E. Kobierska-Motas, *Działalność specjalnego pełnomocnika...*, s. 719. „We Lwowie zamierzano zreorganizować muzea po zbadaniu ich przez niemieckich fachowców. »Badania« rozpoczęto od wywiezienia rysunków Dürera z Muzeum Lubomirskich. Jak do tej pory inne zbiory pozostawiono mniej więcej w spokoju” (Instytut Polski i Muzeum im. gen. W. Sikorskiego, MSW, A.9.III. 1/10, Sprawozdanie Wydziału Społecznego nr 5/42, cz. 2 (Sprawozdanie Delegata Rządu za pierwszy kwartał 1942 r.), Londyn, lipiec 1942 r.; *ibidem*, Sprawy kulturalne za okres od 1 X 1941 do 31 I 1942 r., s. 135. Więcej na temat „poszukiwań” Mühlmanna w: M. Matwijów, *Muzea lwowskie w latach 1939–1945 i sprawa ich rewindykacji przez Polskę po II wojnie światowej*, „Muzealnictwo” 1997, nr 39, s. 22.

⁶² E. Kobierska-Motas, *Działalność specjalnego pełnomocnika...*, s. 720; C. Skuza, *Wojenne i powojenne losy...*, s. 76.

⁶³ P. Majewski, *Wojna i kultura...*, s. 254; D. Matelski, *Grabież i restytucja...*, t. 1, s. 359; t. 2, s. 1224.

⁶⁴ F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego. Rzecz o systemie państwa i prawa Trzeciej Rzeszy*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, s. 287. Ponadto sztab Rosenberga działał w całej okupowanej Europie. Więcej na temat działalności sztabu Rosenberga w Europie zob. C. Skuza, *Wojenne i powojenne losy...*, s. 62.

Na terenie jednostek administracyjnych utworzonych przez III Rzeszę powstały również urzędy zajmujące się grabieżą dóbr kultury. Dla Komisariatu Rzeszy Ukraina utworzono Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen beim Reichskommissar für die Ukraine (Zarząd Krajowy Archiwów, Bibliotek i Muzeów przy Komisarzu Rzeszy dla Ukrainy) z siedzibą w Kamieńcu Podolskim. Analogiczny urząd powołano na terenie Komisariatu Rzeszy Wschód w Rydze z dwiema filiami – w Rewlu (Tallin) i Narwie⁶⁵.

Istotnym czynnikiem sprzyjającym grabieży przeprowadzanej w latach 1939–1945 była ideologia nazistowska, której oddziaływaniu na naród niemiecki należy poświęcić choć kilka słów. Ideologia ta wprowadziła uzasadnienie dla konfiskat własności prywatnej oraz szczególnego traktowania polskich dóbr kultury. Na ten fakt zwrócili uwagę Tadeusz Zadrożny i Konrad Ajewski, których opinię warto zacytować: „To bowiem teoretycy i propagatorzy narodowego socjalizmu oraz dygnitarze i legislatorzy III Rzeszy [...] stworzyli od strony ideologicznej i prawnej warunki sprzyjające niczym nieograniczonemu rabunkowi dóbr kulturalnych. Ten proceder, uprawiany w czasach III Rzeszy na skalę masową z urzędu i prywatnie, podbudowę znajdował w teorii nazizmu, w jego dwoistym, ideologicznym stosunku do dziedzictwa kulturalnego, z jednej strony budzącym zaślepiającą dumę z tradycji Niemiec pojmowanych nader szeroko, w kategoriach Rzeszy, a z drugiej znaczoną pogardą wobec dokonań innych narodów, zwłaszcza tych uznawanych przez przywódców NSDAP za »niższe rasowo«. Z tego nurtu, który nadawał tak szczególną rangę kryterium »germańskości«, z przyjętej w nim definicji pojęcia »niemieckiego dobra kultury«, zagarniającej wszystko, co w aspekcie wytwórcy lub wytworu mogło mieć związek z terytorium Rzeszy Niemieckiej, wyrosło w świadomości Niemców poczucie misji dziejowej »przywrócenia« swemu narodowi, a i sobie samym także »niemieckich« dzieł sztuki i takich przedmiotów o wartości historycznej, które jakby wbrew woli narodu niemieckiego znalazły się w posiadaniu cudzoziemskim”⁶⁶.

Innym problemem badawczym jest kwestia szczegółowego wyliczenia finansowego strat kultury polskiej, do jakich doszło na skutek okupacji niemieckiej. Próby takich obliczeń były podejmowane już od początków okupacji zarówno przez muzealników w kraju, jak i przez rząd polski na emigracji⁶⁷, jednak jest to zadanie niemożliwe do wykonania. Już Stanisław Nahlik w swojej pracy ostrzegał: „Wszelkie szacunki pieniężne niezbyt dobrze spełniają tu nawet funkcję orientacyjną. Raczej pomniejszają utracone wartości kulturalne. Jedynie opis i charakterystyka zniszczeń może dać jakiś przybliżony obraz”⁶⁸.

Na zakończenie należy dodać, że zachowane źródła historyczne dokumentują jedynie zinstytucjonalizowaną formę grabieży polskiego mienia. Natomiast grabież przeprowadzona przez indywidualnych Niemców bardzo rzadko jest wzmiankowana w zachowanych materiałach archiwalnych z czasów okupacji.

⁶⁵ D. Matelski, *Grabież i restytucja...*, t. 1, s. 356.

⁶⁶ K. Ajewski, T. Zadrożny, *Straty muzeów i kolekcji...*, s. 566.

⁶⁷ P. Majewski, *Wojna i kultura...*, s. 134–149.

⁶⁸ Cytat za: K. Ajewski, T. Zadrożny, *Straty muzeów i kolekcji...*, s. 589.